

DÎVÂNÜ LÜGATİ'T-TÜRK VE UYGURLAR

Ahmet B. ERCİLASUN*

ÖZET

Bu yazıda Türk tarihinde önemli bir yeri bulunan ve alfabeleriyle, meydana getirdikleri telif ve tercüme eserleriyle Türk dili ve kültürünün en önde gelen boylarından olan Uygur Türklerinin tarihi macerası, Çinlilerle ilişkileri, diğer Türk boylarıyla münasebeti, Türklük içindeki yeri Dîvânü Lügati't-Türk'ün verileri de göz önünde tutularak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Uygur, Kırgız, Oğuz, Yağma, Karluk, Dîvânü Lügati't-Türk.

DÎVÂNÜ LÜGATİ'T-TÜRK AND UIGHURS

ABSTRACT

In this article we discuss the historical adventure of the Uighurs, who has significant place in Turkish history and is one of the foremost Turkish tribes in Turkish language and culture with the alphabet they used, the works of writing and translation they produced, and also their relationship with the Chinese, as far as with the other Turkish tribes, and furthermore their place in Turkishness under the consideration of data achieved from Dîvânü Lügati't-Türk.

Key Words: Turk, Uighur, Kirghiz, Oghuz, Yaghma, Karluk, Dîvânü Lügati't-Türk.

---

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: bercilasun@yahoo.com

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

770'li yıllar... Ordu Balık'taki Uygur Kağanlığı tahtında Böğü Kağan oturmaktadır. 751'deki Talas savaşında yenilen, başta An Lu-şan isyanı olmak üzere art arda gelen isyanlarla sarsılan Çin, ancak Uygurların müdahaleleriyle isyanlardan kurtulabilmiştir. Çinliler her yıl 100.000 top ipeği Uygurlara vergi olarak vermektedirler. O zamanki Çin tarihi Tang-şu, "Tang hazineleri bomboş iken ve saray memurları maaşlarını alamazken" Uygurlara her yıl 100.000 top ipek verildiği kaydını düşmüştür.

İş bununla da bitmiyordu. Uygurlar Çin pazarına da alışmışlardı. Bahar ve yaz aylarında Çangan'daki Çin pazarı Uygurlarla doludur. Bir at veriyorlar; 40 top ipekli alıyorlar. Zaman zaman kızıp şehrin kapılarına hücum ediyorlar. İmparator elçiler gönderip Uygurları güçlkle sakinleştirebiliyor. Temmuz ayında Çangan'dan çıkıp Uygur ülkesine dönüyorlar. Kaynaklar 773 Temmuz'unda 1000'den fazla arabanın çeşitli eşyalar ve ipeklilerle dolu olarak Orhun'a döndüğünü kaydediyor. Bu, Uygurların uluslar arası pazarlardaki rolünü gösteren çok eski bir tablodur. Aynı tarihlerde Çin'de kalıp Çin elbiseleri giymeye alışan Uygurlar da vardır.

30 yıl kadar sonra... 800'lerin başlarındayız. Uygur Kağanlığı'nda Ediz hanedanından Alp Ulug Bilge oturmaktadır. Yayının vınlamasıyla ünlenmiş olan Alp Ulug Bilge. Yenisey boylarındaki Kırgızlar üzerine öyle bir sefer düzenlemiş ki 400.000 kişilik Kırgız ordusu perişan olmuş. Vadiler, terk edilmiş at ve ölümlerle dolmuş. Kırgızların savaş meydanında bıraktığı silahlar dağ gibi yığılmış. Bu, Türklerin çok eskiden beri sürüp gelen alışlagelmiş manzaralarından biridir. Türkler yine birbirlerini kırmışlardır.

20 yıl kadar sonra, 821 yılına ait bir gözlem. Bir Müslüman Arap seyyahının, Uygur Kağanlığı başkenti Ordu Balık'ta gördükleri. Ordu Balık çok büyük bir şehirdir. Bağdat, Şam, Semerkant gibi şehirleri görmüş olan bir gezginin ifadesidir bu. Ordu Balık'ın etrafında ekilmiş tarlalar ve bahçeler uzanıp gitmektedir. Halk zenginleşmiştir ve refah içinde yaşamaktadır. Fakat halkın çoğu "Zındık"tır; yani Mani dinine mensuptur. Uygurların 17 boyu vardır ve her boyun bir başbuğu. Her başbuğun da 13.000 kişilik ordusu bulunmaktadır. Kağanın ordusu ise 12.000 kişiliktir. Orduda kadın askerler de vardır. Ordunun toplam sayısı 233.000'dir. Bu da çağdaş bir kaynağın Uygur ülkesindeki ihtişam ve refahı gösteren tablosudur.

18-19 yıl sonra manzara değişecektir. Yine bildik bir sebep yüzünden. Türkler arası kavga ve savaşlar. Vezir Kürebir ayaklanmış; Alp Külüg Bilge Kağan ise üzüntüsünden intihar etmiştir. Kağanlık tahtına Kazar Tigin oturtulmuştur. Kaynakların verdiği somut bilgiler

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

böyle. Türk hafızasına kazınan efsane ise Kutlu Dağ'ın parçalandığını ve elin yurdun "kut"unun gittiğini söylüyor. Kaynaklar manzarayı tasvire devam ediyor. Kış gelince müthiş bir yut olmuştur. Hayvanlar kırılmış; halk kıtlık içinde perişan olmuş. Başka bir komutan, Külüg Baga, kendisinin bulunmadığı bir sırada vezirin isyan etmesine ve kağanın değiştirilmesine öfkelenmiştir. Kırgın ve kıtlığın yanı sıra ülkede müthiş bir siyasi kargaşa hüküm sürmektedir. Öfkeli Külüg Baga Kırgız ülkesine gitmiş, orada yeni iktidara karşı hazırlıklara başlamıştır. Kırgızlar zaten geçmiş yılların hıncı içindedirler. Külüg Baga 100.000 Kırgız atlısının başında Ordu Balık'a girer; Uygurlar katliamdan geçirilir; şehir yakılıp yıkılır. Efsaneye göre kurtlar kuşlar ve bütün hayvanlar göç, göç!... diye bağırırmaktadırlar.

Kâşgarlı Mahmud'dan 250-300 yıl kadar önce Orhun vadisinde ve genellikle bozkır bölgesinde yaşayan Uygurların umumi manzarası ve yaşadıkları tarihî macera kısaca böyle. Kâşgarlı onları Doğu Türkistan'da buluyor. Oraya ne zaman gelmişler? 840'taki katliam üzerine bozkırdaki Uygurların göç ettiği kesindir. 13 boy güneye, 15 boy güney-batıya göçmüş. Güneye göçenler Kansu Uygur Hanlığı'nı, güney-batıya göçenler Hoço (Turfan) Uygur Hanlığı'nı kurmuşlar.

Genellikle Uygurların 840'taki bu göç olayıyla Doğu Türkistan'a geldikleri kabul edilir. Aslında çok daha önceden Doğu Türkistan'a Uygur yerleşmeleri vardır. Bunlardan biri 697 yılında, Kapgan Kağan zamanındadır. Onun baskısıyla bir kısım Uygur "bozkırı geçerek Kan-su yöresine" yerleşmişti (Ş. Tekin 1976: 10). Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmı daha 750'lerde Uygurların eline geçmişti. 779'da Tibetliler Beş Balık'ı almışlar; ancak 800 civarında Alp Ulug Bilge Kağan Kuça, Karaşar, Turfan bölgelerini Tibetlilerden geri almıştı (Ercilasun 2004: 225). Bu tarihî olaylar, Doğu Türkistan, Bozkır Uygur Kağanlığı'nın elindeyken de bölgeye Uygurların yerleştiğini göstermektedir.

Aslında Uygurlar 6. yüzyılın ikinci yarısıyla 7. yüzyılın başlarında Tie-le/Tölis birliği içindeydiler ve Çin kaynaklarında Wei-ho olarak anılıyorlardı. Ondan önce de Kao-çe/Kanglı birliği içindeydiler ve o zaman Yuan-hu olarak anılıyorlardı. Kao-çe'ler daha "481'de Tanrı Dağları'nın güneydoğu etekleri ve Turfan'a" gelmişlerdi. Görüldüğü gibi Uygurlar çok eskiden beri Doğu Türkistan'da mevcutturlar. 840'taki göç hareketiyle nüfus bakımından bölgede üstün duruma geldiler.

Kâşgarlı Mahmud dönemine gelince.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Kansu Uygur devleti Kaşgarlı'nın daha gençlik yıllarında, 1028-1036 arasında Tangutların hâkimiyeti altına girmişti. Hoço Uygurları ise başlangıçta Hami'den Kaşgar'a kadar, aşağı yukarı bugünkü Doğu Türkistan toprakları üzerinde hâkimdi. Ancak 11. asrın ortalarında Karahanlı-Uygur sınırının Yukarı İli'nin doğusunda, daha güneyde ise Kuça civarında olduğunu tahmin edebiliriz. İla'nın (İli nehrinin) sınır olduğunu, Kaşgarlı'daki Uygurlarla ilgili ünlü şiirden anlayabiliriz:

Kimi içre oldurup
İla suwın keçtimiz;
Uygur tapa başlanıp
Mınglak ilin açtımız. (Atalay III 1941: 235)

Hem Tarım maddesinde (Atalay I 1940: 396), hem de Küsen maddesinde (Atalay I 1940: 404) Kuça'nın "Uygur sınırı" olduğu kayıtlıdır.

Bugünkü Uygurların belirlenmesi açısından bu kayıtlar önemlidir. Kaşgarlı'daki bu kayıtlara göre Uygurlar, batıda Kuça'ya kadar geliyor. Kaşgar, Yarkent, Aksu gibi şehirler ise Karahanlıların elinde. Bu sınır bize açıkça gösteriyor ki bugünkü Uygur kavramıyla Kaşgarlı zamanındaki Uygur kavramı birbiriyle örtüşmüyor.

Bilindiği gibi bugünkü Uygur terimi, Sovyetler döneminde ortaya çıkmıştır. 1921 yılında Taşkent'te toplanan ve Batı Türkistan'da yaşayan Doğu Türkistanlılardan bir grup aydının katıldığı "Uygur Entelektüeller Konferansı"nda, Doğu Türkistan'daki yerleşik Türklere Uygur adının verilmesi kabul edilmiştir. "Bu ad 1935 yılına kadar Doğu Türkistan'a girmemiş, bu tarihe gelinceye kadar Doğu Türkistan şehir ve köy Türkleri kendilerine Müslüman Türk" demişlerdir. "Dr. Sun Yat Sen (dahi) 'Üç Halk Prensibi' adlı eserinde 'Müslüman Türk' tabirini kullanmıştır... 1934'te başlayan Rus-Çin müşterek idaresi sırasında Ürümçi'de sözde bir konferans tertip edilmiş ve adı geçen Taşkent kararı kabul ettirilmiştir." (Buğra 1964: 98). Bu kararlardan ve bunların uygulanmasından dolayı Uygur deyince bugün Kaşgarlıları da Yarkentlileri de anlıyoruz. Oysa Kaşgarlı Mahmud zamanında bunlar Karahanlı tebaasıydı ve Müslümandı; büyük bir ihtimalle de o zamanki Uygur boyundan değildiler. Karluk, Yağma, Çigil, Toxsı boylarından birine veya birkaçına mensup olmalıydılar. Ancak 20. yüzyıl başlarındaki yeni adlandırmayla onlara da Uygur diyoruz.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Konuyu biraz daha açalım. Bugünkü Uygurların bir kısmı Kaşgarlı zamanında Karahanlı tebaası ve Müslüman idiler ve onlara o zaman Uygur denmiyordu. Bugünkü Uygurların diğer kısmı, yani Kuça ve doğusunda kalanlar, daha kuzeyde de İli'nin doğusunda kalanlar Hoço Uygur Hanlığı tebaası ve Budist idiler. Kaşgarlı'da Uygur denilenler bunlardır. Bir de daha doğuda Tangutlara tâbi olan Budist Uygurlar vardı. Bu duruma göre Kaşgarlı'nın Tat dediği, kâfir dediği ve aleyhlerinde ağır şiirler naklettiği Uygurlar, bugünkü Uygurların ancak bir kısmıdır. Onlara kâfir diyen de Kaşgar'daki Karahanlılardır ki bugün onlar da Uygur adını taşımaktadır. Dolayısıyla bugünkü Uygurların, aleyhlerinde nakledilen şiirlere rağmen Kaşgarlı'ya, Divânü Lügati't-Türk'e ve aynı dönemdeki Kutadgu Bilig'e sahip çıkmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Ancak Karahanlıların torunlarının bir kısmı bugün Uygur olarak anılıyorsa, bir kısmının da Özbek, Kırgız vb olarak anıldığını unutmamak gerektir.

Konuyla ilgili olarak birkaç noktaya daha temas etmemiz lazımdır.

Birinci nokta Karahanlı sülalesinin mensup olduğu boy meselesidir. Bilindiği gibi bu meselede iki görüş vardır: Karluk ve Yağma görüşü. Pritsak, Kafesoğlu, Golden gibi tarihçiler Karluk görüşünü kabul ederler. Barthold, Togan, Reşat Genç gibi tarihçiler ise Karahanlı hanedanının Yağmalardan olduğu ve Yağmalar üzerinden Dokuz Oğuzlara yani Uygurlara dayandığı kanaatindedirler. Başlıca dayanakları, Hudûdü'l-Âlem'de geçen, Yağmaların "hükümdarları Tokuzguz hükümdarları ailesindedir." (Şeşen 1998: 63) kaydıdır. Bilindiği gibi o zamanki İslam kaynakları Uygurlara Toguz Guz demektedirler. Mücmelü't-Tevârih'teki "Yağma padişahına Buğra Han derler." (Şeşen 1998: 35) kaydı da önemlidir. Çünkü Reşat Genç'in de dediği gibi Karahanlılardan başka hiçbir Türk devletinde hükümdarların Buğra Han unvanını kullandıkları görülmemiştir (Genç 2002: 695).

Yağma görüşünü kabul edersek Karahanlı hükümdarlarının Uygurlardan geldiğini de kabul etmiş oluruz. Eğer Kaşgarlı'nın da Karahanlı hükümdar sülalesine mensup olduğu görüşü doğru ise bizzat Mahmud da Uygur hükümdar sülalesinden geliyor demektir. Tabii ki Kaşgarlı zamanında hanedana ve Yağma boyuna Uygur denmiyordu; Yağmalar artık müstakil bir boydu. Çin kaynakları Dokuz Oğuzların dokuz boyu ile onların başındaki Uygurların dokuz boyunu sayar (Ercilasun 2004: 221-222). Bunların bir kısmı Köktürk yazılı metinlerde de Türkçe söylenişleriyle geçer. On sekiz boyun hiçbiri Yağma adını taşımamaktadır. Ancak ben Uygurların kağan

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

uruğu olan Yağlakar'ın Yağma ile aynı olabileceğini düşünüyorum (Ercilasun 2004: 292).

İkinci nokta, Kâşgarlı'nın Uygur yazısıyla ilgili kayıdır. Eserinin başında Kâşgarlı Uygur harflerinin listesini vermiştir. Listedeki her harfin altında Arap harfli karşılığı da vardır. İlgi çekici olan husus, alfabeyi Uygur adıyla değil Türk adıyla vermesidir. Şöyle diyor: “Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler on sekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır.” (Atalay I 1940: 8). Bu kayıttan anlıyoruz ki Uygur yazısı, Türk yazısı olarak umumileşmiştir ve Müslüman olan Türklerin de yazısı 1070'lerde hâlâ Uygur yazısıdır. Uygurların bu yazıyı kullandığını Kâşgarlı ayrıca ve özellikle belirtmiştir: “(Uygurlar) -kitabın baş tarafında bildirdiğim üzere- 24 harften ibaret olan Türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazarlar. Bundan başka Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı Müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası okuyamaz. Söylediklerim şehir halkıdır.” (Atalay I 1940: 29). Defterlerin ve senetlerin yazıldığı ikinci yazı Çin yazısı olmalıdır.

Yukarıdaki sözlerden önceki kayıt da önemlidir. Kâşgarlı şöyle demektedir: “Uygurların öztürkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar.” (Atalay I 1940: 29).

DLT'de Uygurlarla ilgili diğer bir nokta, Türkmen ve Uygur maddelerinde verilen efsanevi bilgidir. Türkmen maddesinde Şu destanı anlatılırken İskender'in önünden çekilen Şu'nun Hocend vadisinden doğuya doğru gittiği bölüm şöyledir: “Hakan Şu, Çin'e gitmişti. Zülkarneyn (İskender) de onu takip etti. Zülkarneyn, Uygur yakınlarında hakana yaklaşınca hakan, ona doğru bir öncü birliği gönderdi. Zülkarneyn de hakana doğru bir öncü birliği gönderdi. Geceleyin vuruştular; Zülkarneyn hakan ile barış yaparak Uygur şehirlerini kurdu. Bir müddet burada kaldı. Hakan Şu, çekilen Zülkarneyn'in izini takip ederek Balasagun'a kadar geri döndü. Kendi adıyla, 'Şu' olarak adlandırılan bu şehri kurdu. Oraya bir tılsım bağlanmasını emretti. Bugün bile leylekler bu şehrin karşısına kadar gelir, fakat şehrin ötesine asla geçmezler. O tılsım o günden bugüne kadar kalmıştır.”(Ercilasun 2007: 455).

Uygur maddesinde de şöyle deniyor: “Uygur: Beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn Türk hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bana, Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrail Toğan Tekin babasından hikâye ederek der ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgarlarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşakalmış ve înân xûz hûrend demiş. 'Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler' demek istemiş ve bu vilayete Xuzxur adı verilmiş. Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcıdır. Zülkarneyn'in yaptırmış olduğu Sülmi, Koçu, Canbalık, Yengibalık adındaki şehirlerdir.'"(Ercilasun 2007: 456).

Bu efsanevi rivayetlerden birkaç sonuç çıkmaktadır.

1. Şu destanındaki hükümdar Şu, Uygurların efsanevi atasıdır. Uygurlar, Şu'nun İskender'e gönderdiği 4000 atlıdan türemiştir.

2. Destanın başında Şu'nun Hocend vadisinde oturduğu belirtilmiştir. Destana göre, İskender gelince Altay Dağları'na doğru çekilmiştir; Oğuzlar ise Hocend'de kalmışlardır. Demek ki destana göre Uygurlar Altay Dağları civarına gelmeden önce Hocend vadisinde Oğuzlarla beraber yaşıyorlarmış.

3. Destana göre Uygurların adını İskender koymuş: Xuzxur. Bu isim de Farsçada "kendi kendilerine geçinirler" demekmiş.

Elbette yukarıda verilen etimoloji bir halk etimolojisidir ve ilmî bir değeri yoktur. İskender'in Uygurlara Farsça bir isim vermesi zaten düşünülemez. Ancak destandaki "tulgalarna takılan kanatlar şahin kanatları imiş" kaydı önemlidir. Çünkü Çin kaynakları da Uygur'un Çince söylenişi olan Huey-ho'nun anlamını "şahin gibi dönerler ve dalarlar" şeklinde vermektedir. Bence Uygur adının anlam ve etimolojisi buradan hareketle ortaya konulmaya çalışılmalıdır.

KAYNAKÇA

ATALAY Besim (1940-1941): Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III, TDK, Ankara.

BUĞRA M. E. (1964): "Doğu Türkistan'a Dair", Türk Kültürü, Sayı: 21 (Temmuz 1964), TKAE, Ankara.

ERCİLASUN Ahmet B. (2004): Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., Ankara.

ERCİLASUN Ahmet B. (2007): Makaleler – Dil-Destan-Tarih-Edebiyat (Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

GENÇ Reşat (2002): “Karahanlı Tarihi”, Genel Türk Tarihi 2, Ankara.

ŞEŞEN Ramazan (1998): İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TKAE, Ankara.

TEKİN Şinasi (1976): Uygurca Metinler II. Maytrısimit, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*